

Т.О.ШАРАВАРА*

РЕФОРМИ І КОНТРЕФОРМИ МІСЦЕВОГО Й МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ

Проаналізовано радянську й зарубіжну історіографію реформ і контрреформ органів місцевого та міського самоврядування другої половини ХІХ ст. у Російській імперії. Визначено чинники, що вплинули на характер оцінок науковців, окреслено недостатньо досліджені питання.

Проведені в Російській імперії земська (1864–1865 рр.) та міська (1870 р.) реформи сприяли розвитку демократизації суспільства, міської інфраструктури, розв'язанню соціально-економічних проблем на місцевому рівні. Зміна внутріполітичного курсу в Російській імперії в 1880-х рр. спричинила низку контрреформ, які зачепили й органи самоврядування. Зокрема, значно обмежувалася компетенція гласних і посилювалася влада губернаторів, запроваджувався інститут земських начальників. Радянська історіографія, висвітлюючи процеси започаткування земського й міського самоврядування, їх наслідки та ставлення представників різних соціальних прошарків до цих подій значно вплинула на формування світогляду кількох поколінь дослідників. Тож, зважаючи на різноманітність джерел за змістом і характером оцінок, ставимо собі за мету проаналізувати опубліковані видання, з'ясувати рівень правдивості висвітлення основних складових реформ, визначити коло недостатньо досліджених питань.

Слід зазначити, що окремі аспекти проблеми вже розглядалися істориками. Спробу проаналізувати історіографію регіональних досліджень історії земства здійснила Н.С.Новикова¹. Історіографію земської реформи у загальноросійському контексті висвітлено О.О.Бакуменко², проте дослідниця переважно робила акцент на питаннях участі земств у ліберальному русі. І.М.Миколаєнко³ здійснила внесок у розробку питань, пов'язаних із культурно-освітньою діяльністю земств та їх роллю у суспільно-політичному житті. Історіографію соціально-економічної діяльності земств в Україні дослідила Т.О.Шаравара⁴. Усі названі автори побіжно торкалися питання модернізації земств на різних етапах їх діяльності. Історіографія запровадження

** Шаравара Тамара Олексіївна – кандидат історичних наук, докторант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

¹ Новикова Н.С. Региональные исследования истории земства // Историография истории СССР: проблемы преподавания и изучения: Сб. науч. тр. – Калинин, 1985. – С.89–97.

² Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (II половина ХІХ–ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 19 с.

³ Миколаєнко І.М. Історіографія діяльності земських установ України (1864–2001 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003.

⁴ Шаравара Т.О. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864–1917 рр.): історіографія: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 247 с.

міської реформи розроблена значно краще. Т.О.Щерба⁵, В.П.Горбачов⁶, О.В.Черемісін⁷, Т.М.Плаксій⁸ дослідили проблеми запровадження міської реформи 1870 р., її реалізацію в окремих містах України, діяльність міських дум на початку ХХ ст. та проведення реформи в Правобережній Україні. Проте далеко не всі складові обох реформ знайшли належне відображення в історіографії. Брак праць порівняльного характеру, в яких би історіографія обох реформ висвітлювалася комплексно, зумовлює необхідність цієї наукової студії.

Реформи та контрреформи місцевого й міського самоврядування другої половини ХІХ ст. розглядалися у наукових, енциклопедичних, публіцистичних виданнях радянської доби. Ставлення радянських істориків до органів самоврядування Російської імперії впродовж існування СРСР не було однозначним. Різні історичні періоди наклали свій відбиток на характер публікацій. Важливо з'ясувати міру реальності радянських історіографічних концепцій, правильність чи помилковість оцінок тих чи інших науковців, адже лише так можна дати відповідь на питання про ступінь правдивості і повноцінності відтворення історії. До кінця 1920-х рр. радянська історична наука не була цілком і повністю підпорядкована ідеології, оскільки на цьому етапі лише відбувалося утвердження офіційно санкціонованої «ідеологічної правди». Із завершенням доби українізації та непу збільшується кількість праць, що відзначалися упередженим ставленням до органів самоврядування Російської імперії. У той час єдиним методологічним підґрунтям стає догматичний марксизм-ленізм. Праці В.І.Ульянова (Леніна) розглядаються як міцний фундамент для розуміння історичного процесу⁹. Водночас слід зазначити, що оцінки вождем російських більшовиків земського самоврядування не вирізнялись оригінальністю й були витримані в руслі революційно-демократичної публіцистики, хоча його робота «Гонителі земства та Аннібали лібералізму» стала методологічною основою для радянської історіографії земства. Із погляду поданого фактичного матеріалу і зроблених оцінок більшість праць вождя нагадують публіцистику П.Б.Аксельрода, М.Д.Драгоманова, С.Ю.Вітте.

⁵ Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині ХІХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 182 с.

⁶ Горбачов В.П. Міське самоврядування в Україні (за реформою 1870 року): Автореф. дис. ... канд. юр. наук. – Х., 1995. – 19 с.

⁷ Черемісін О.В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785–1870 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2006. – 19 с.

⁸ Плаксій Т.М. До питання про історіографію міських дум початку ХХ ст.: Зб. наук. праць. – Кременчук, 1995. – Ч.2. – С.14–19.

⁹ Ленин В.И. Гонители земства и Аннибалы либерализма // *Его же*. Полное собрание сочинений. – Т.5. – Москва, 1972. – С.21–72; *Его же*. Письмо к земцам // Там же. – Т.6. – Москва, 1972; *Его же*. «Либеральные» земцы уже идут на попятный? // Там же. – Т.11. – Москва, 1972. – С.195; *Его же*. Аграрная программа социал-демократии в первой русской революции // Там же. – Т.17. – Москва, 1973. – С.148–173; *Его же*. Картинки жизни // Там же. – Т.23. – Москва, 1973. – С.327; *Его же*. Купецкие расчёты // Там же. – С.91; *Его же*. Откровенно // Полное собрание сочинений. – Т.22. – Москва, 1973. – С.295–296; *Его же*. Пересмотр аграрной программы рабочей партии // Там же. – Т.12. – Москва, 1973. – С.239–270; *Его же*. По поводу юбилея // Там же. – Т.20. – Москва, 1973. – С.161–170; Ленин В.И. Нові дані про закони розвитку капіталізму в землеробстві // *Його ж*. Повне зібрання творів. – Т.27. – К., 1969. – С.170.

Необхідно зазначити, що радянські історики, цитуючи В.І.Ульянова (Леніна), довго «приписували» йому авторство висловлювання про «п'яте колесо». Проте насправді цей вислів належить письменнику М.Є.Салтикову-Щедріну, який скептично ставився до розвитку самоврядування в умовах російського абсолютизму¹⁰. На цьому акцентує увагу і зарубіжне видання «Земський феномен – політологічний підхід»¹¹. Погляди В.І.Ульянова (Леніна) отримали критичні зауваження його ж однодумців. Так, на шпальтах соціал-демократичної «Іскри» Віра Засулич заперечувала йому: «Как ни узка сфера земского труженичества, всякий признает, что луженые рукомытники всё же лучше нелуженых»¹². У 1920-х рр. дискусія навколо реформ зводилася до рівня «луженых рукомытников». У такий спосіб влада демонструвала ставлення до господарських здобутків земств і міських дум, значно применшуючи їх роль у системі державного механізму.

Наприкінці 1920-х рр. побачила світ низка нарисів з історії Росії С.А.Піонтковського¹³, М.І.Яворського¹⁴, М.М.Покровського¹⁵, в яких реформи оцінювалися все ще позитивно.

Зміна радянських вождів спричинила зміну інтерпретації подій в історичній науці. Надалі, чим більше зміцнювалися позиції сталінізму, тим поширенішими ставали погляди на історію земств і міських дум другої половини XIX – початку XX ст. як на буржуазну. Праці радянських істориків починають повністю вписуватися у сталінську доктрину. Із кінця 1920-х рр. утверджується нова історична концепція, формується негативний погляд на дорадянське минуле, що відповідним чином позначилося на історіографії земської та міської реформ. На цьому етапі вчені ставлять за мету викрити «антинародну» сутність політичної системи царської Росії, а отже, органи самоврядування розглядалися як «п'яте колесо» у системі державного управління, як інститути «гноблення народних мас». В історичній науці утверджується концепція, згідно з якою органи самоврядування були безініціативним додатком до централізованого розгалуженого бюрократичного апарату.

Постає питання, чим була викликана така надзвичайна переоцінка ролі земств і міських дум в історичній науці? З огляду на те, що відбувся насильницький злам системи самоврядування в роки більшовицького перевороту й громадянської війни, а також заміна земств «советаами», які вимагали від радянських істориків нищівної оцінки соціального та господарського досвіду органів самоврядування Російської імперії, кон'юнктурної критики на їх адресу. Інакше більшовики просто не змогли б пояснити суспільству причини заміни існуючих органів місцевого й міського самоврядування іншими. На цьому етапі радянські історики назвали міські ради робітничих,

¹⁰ Салтыков-Щедрин М.Е. Собрание сочинений: В 22 т. – Т.14. – Москва, 1967–1974.

¹¹ Земский феномен – политологический подход // Slavic Research Center (Sapporo, Hokkaido university). – 2001. – January.

¹² Искра. – 1903. – 1 января.

¹³ Пионтковский С. Очерки истории России в XIX–XX веках. Лекции. – Москва, 1928. – 112 с.

¹⁴ Яворский М. История Украины у стислому нарисі. – К., 1928. – 336 с.

¹⁵ Покровский М.Н. Русская история с древнейших времён: В 4 т. – Москва, 1920.

селянських і червоноармійських депутатів справді народними й демократичними. Це знайшло висвітлення в оцінках земської реформи українських істориків Б.Д.Грінченка¹⁶ та О.Я.Єфименко¹⁷. Увагу привертає теза останньої: «Панувало в земстві дворянство, землевласники, фабриканти, купці, а не пролетаріат із дрібним селянством, за яких вони вирішували справи, звичайно у своїх класових інтересах»¹⁸. У цих працях події вже висвітлюються з погляду класового підходу.

У 1930-х рр. тенденції до негативних оцінок земської і міської реформ посилюються. Зокрема, Л.А.Шеффер¹⁹ наголошує на тому, що «справжнє» самоврядування населення отримало лише за радянської влади, а земства й міські думи, обмежені імперською владою, не можна вважати самоврядуванням у повному розумінні цього слова. Автор зосереджується на перспективах і можливостях рад. Це зумовлене прагненням довести широкому загалу перевагу радянських органів самоврядування, в яких справами порядкували «робітники та селяни». Офіційні енциклопедичні видання 1930-х рр.²⁰ ще почасти вказували на корисність проведеної культурно-господарської роботи міськими думами та управами, проте ці оцінки не були домінуючими. У підручнику з історії України за редакцією С.М.Белоусова та К.Г.Гуслистого (1940 р.) зазначалося: «У земства потрапляли, як правило, лише представники куркульського прошарку села»²¹. Ідеологічні штампи простежуються і в нарисах з історії України, надрукованих 1944 р. Зокрема, Ф.Є.Лось доводить, що нібито закон, ухвалений Думою 1911 р., яким земства запроваджувалися в західних губерніях, «спрямований на пригнічення окраїн та є проявом великодержавного шовінізму депутатів III Думи»²². Класовий підхід призводив до недотримання радянськими істориками принципу об'єктивізму, спотворення окремих історичних фактів і подій.

Історична наука, як і будь-яка, керується конкретними методами та принципами дослідження, недотримання яких призводить до викривлення фактів. Радянські історики робили акцент на необхідності домінування «класу селян і робітників» у різних господарських сферах. Це неминуче призводило до применшення внеску інших прошарків населення в розв'язання господарських проблем на місцях. В енциклопедичному словнику Російського бібліографічного інституту «Гранат»²³ висвітлювалися процедура утворення земств і міських дум, основні нормативно-правові акти, що становили підґрунтя реформам. Авторський колектив утримався від категоричних оцінок і зосередив увагу на результатах реформ, характеризу-

¹⁶ Грінченко Б. Як жив український народ. – К., 1918. – 48 с.

¹⁷ Єфименко О.Я. Історія українського народу. – Х., 1922. – 207 с.

¹⁸ Там само. – С.163.

¹⁹ Шеффер А.Л. Органи «самоуправления» в царской России. – Куйбышев, 1939.

²⁰ Большая советская энциклопедия: В 65 т., 1-е изд. / Под ред. О.Ю.Шмидта. – Т.18. – Москва, 1930. – С.130.

²¹ Історія України: Короткий курс / За ред. С.М.Белоусова, К.Г.Гуслистого. – К., 1940. – С.165.

²² Лось Ф.Є. Нариси з історії України. XI випуск. Україна в роки столицінської реакції. – К., 1944. – С.136.

²³ Энциклопедический словарь Русского библиографического института «Гранат». – Т.21. – Москва, 1940. – С.198–261.

ючи їх позитивно. Як бачимо, оцінки реформ в енциклопедичних виданнях не були вкрай негативними, що вирізняло ці джерела з-поміж навчальної та публіцистичної літератури.

Курси лекцій радянських істориків уже були підпорядковані певному шаблону, якого автори дотримуватимуться до кінця 1980-х рр. Із середини 1940-х рр. годі шукати власний «почерк» істориків, оскільки вони досліджували реформи в офіційно визнаних концептуальних рамках. Показовою в цьому плані є «Історія СРСР» за редакцією М.В.Нечкіної²⁴. У цій праці ретельно розглянуто процедуру виборів гласних до земств і міських дум, функції органів самоврядування та проаналізовано законодавчі акти, що звужували їх компетенцію. Сторінки, де висвітлювалася історія земства, містять загальновідомі висловлювання щодо земства В.І.Ульянова (Леніна), зокрема, «земство – це клаптик конституції, через який російську громадськість віднадували від конституції» та «п'яте колесо до воза». Упродовж наступних років праці науковців міститимуть саме такий набір цитат, що зумовлюватимуть і характер оцінок земської та міської реформ²⁵.

На цьому етапі вийшли спеціальні дослідження, присвячені винятково реалізації міської реформи 1870 р. у Росії за авторством М.А.Горловського²⁶ і Б.В.Златоустовського²⁷ та аналізу виборів у великих містах. Крізь призму висвітлення процедури виборів у московську²⁸, ростовську й нахичеванську²⁹, омську³⁰ та інші думи, історики акцентували увагу на тому, що населення царської Росії не сприймало реформу й виступало проти самоврядування в містах. Учені також підкреслили, що відсутність у думках гласних від збіднілих прошарків населення і робітників та значний майновий ценз звели нанівець ідею самоврядування, оскільки, з їхнього погляду, думи піклувалися про інтереси заможних верств і користі широкому загалу не принесли. Поряд із цими працями в 1940–1950-х рр. були опубліковані дослідження, присвячені питанням становлення земств у різних регіонах Росії. Якщо міську реформу оцінювали з погляду відсутності в думках представників широких мас населення, то земську – значно негативніше, акцентуючи увагу

²⁴ Історія СРСР. – Т.2: Росія в ХІХ столітті / За ред. М.В.Нечкіної. – К., 1950. – 821 с.

²⁵ Історія УРСР: В 2 т. / За ред. В.Дядиченка. – Т.1. – К., 1955. – 904 с.; Історія УРСР / Под ред. А.К.Касименко, В.А.Дядиченко. – К., 1953. – 837 с.; Історія СРСР. – Т.2 (1861–1917): Період капіталізму / За ред. Л.М.Іванова, А.А.Сидорова. – К., 1963. – 715 с.; Історія СРСР: Учеб. для іст. фак-тов вузів / Под ред. Ш.М.Левина і Е.А.Мороховец. – Москва, 1954. – Т.2. – 510 с.; *Мотренко В.Г.* Історія СРСР: Підр. для іст. фак-тів. – Москва, 1968. – 312 с.; Історія СРСР. – Т.2 (1861–1917) / За ред. П.І.Кабанова, М.Д.Кузнецова. – К., 1974. – 495 с.; *Волощенко А.К.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 1970-х – початку 1980-х років ХІХ ст. – К., 1974. – 220 с.; *Корнійчук Л.Я.* Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках ХІХ століття. – К., 1971. – 251 с.

²⁶ *Горловский М.А.* История городской реформы 1870 г. в России: Подготовка реформы // Учёные записки. – Вып.5: Общественные науки / Ред. Г.А.Курсанов. – Свердловск, 1948. – С.74–93.

²⁷ *Златоустовский Б.В.* Городское самоуправление // История Москвы: В 6 т. – Т.4: Период промышленного капитализма / Ред. Б.П.Козьмин, В.К.Яцунский. – Москва, 1954. – С.461–515.

²⁸ *Каржанский Н.С.* Как избиралась и работала Московская городская дума. – Москва, 1947. – 60 с.

²⁹ Как выбирали раньше: О выборах в Ростовскую и Нахичеванскую городские думы. – Ростов-на-Дону, 1947. – 48 с.

³⁰ *Горбань Н.В.* «Выборы» в Омскую городскую думу. – Омск, 1945. – 50 с.

на боротьбі населення проти запровадження земств та ухвалених ними рішень. Автори наукових публікацій вказували, що виборів у земства як таких «не існувало»; про інтереси місцевого населення земства не дбали, а земські збори сплачувати збіднілому селянству було вкрай важко. Висновки зводилися до того, що, мовляв, «справжні вибори на демократичних засадах» дала суспільству тільки комуністична влада³¹. Проаналізовані праці дозволяють стверджувати, що радянські дослідники в 1940–1950-х рр. зосередили увагу переважно на висвітленні реформ окраїн і великих міст імперської Росії, проведення обох реформ на території підросійської України не було предметом вивчення істориків.

Важливо також зазначити, що, намагаючись висвітлювати хід подій у рамках ідеологічних постулатів, науковці подекуди вдавалися до викривлення ленінських висловлювань. Наприклад, тезу В.І.Ульянова (Леніна) «земская реформа была вырвана у царизма не только революционным натиском, но и волной общественного возбуждения»³² цитували не повністю, що дозволяло зробити висновки про начебто головного ініціатора реформи – революціонерів. Проте сам вождь визнавав, що вирішальним у цьому плані був тиск суспільства.

На початку 1950-х рр. в енциклопедичних виданнях намітилася тенденція до применшення значення господарської діяльності земств і міських дум. Органи місцевого й міського самоврядування історики тлумачили як «фікцію» та міцну опору самодержавно-монархічного ладу³³. Окрім цього, в енциклопедіях за редакцією Є.М.Жукова³⁴ та Б.А.Введенського³⁵ вказувалося, що діяльність земств була спрямована на зміцнення поміщицького й куркульського господарства на селі. Украй негативними були й висновки про наслідки реформи.

У 1950-х рр. вийшли друком праці, які містили загальні оцінки буржуазних реформ. Ю.П.Аксенов акцентував увагу на непропорційному складі гласних у земствах і думах, більшість з яких були представниками буржуазії та дворян, проте він позитивно оцінив наслідки земської реформи, що було нетиповим у ті часи³⁶. Друга половина 1950–1960-ті рр. стала своєрідною межею у вивченні історії земської і міської реформ, перетнувши яку, історична

³¹ *Котляр П., Вайс М.* Как проводились выборы в Туркестане в местное управление. – Ташкент, 1947. – 23 с.; *Генкин Л.Б.* Как проходили местные выборы в царской России. Выборы в царской России и выборы теперь. – Ярославль, 1939. – С.6–33; *Его же.* Выборы при царизме в сибирской деревне. – Омск, 1947. – 24 с.; *Комин В.В.* Борьба крестьян Ставропольской губернии с земством в 1913–1914 гг. // Сб. науч. трудов. – Вып. 4 / Ред. Р.Г.Сарнец. – Пятигорск, 1949. – С.161–173; *Калмыков А.С.* Борьба ставропольского крестьянства против введения земских учреждений // К вопросам политического, хозяйственного и культурного развития Северного Кавказа / Под ред. В.А.Романовского. – Ставрополь, 1969. – С.93–104.

³² *История СССР: Учеб. для ист. фак-тов вузов.* – Т.2. – С.33.

³³ *Большая советская энциклопедия: В 50 т., 2-е изд. / Ред. Б.А.Введенский.* – Т.12. – Москва, 1952. – С.214–215.

³⁴ *Советская историческая энциклопедия / Под ред. Е.М.Жукова.* – Т.5. – Москва, 1964. – С.679.

³⁵ *Большая советская энциклопедия / Под ред. Б.А.Введенского.* – Т.17. – Москва, 1952. – 631 с.

³⁶ *Аксенов Ю.П.* Буржуазные реформы 60–70-х гг. в России // Преподавание истории в школе. – 1954. – №5. – С.3–14.

наука змушена була переглянути усталені шаблони та оцінки. На проблемах підготовки земської і міської реформ зосередив увагу В.В.Гармиза³⁷. Визнання дослідником прогресивності господарських надбань імперських органів самоврядування дало поштовх подальшому дослідженню складових реформи під іншим кутом зору. Хоча під тиском цензури учений змушений був «відредагувати» дисертацію, присвячену земській реформі, зробивши акцент на «поміщицькій сутності» земства, його оцінки все ж не були категорично негативними. Погляди В.В.Гармизи розвинули Т.М.Львова³⁸ та М.М.Левітін³⁹, розглядаючи проблему виборів і соціального складу земських гласних Московської та Смоленської губерній. Висвітлення реформи з погляду аналізу соціального складу гласних дозволяло ученим підкреслити її «буржуазну сутність».

У 1960-х рр. починається активне вивчення земської контрреформи. Найвідомішими дослідниками цієї проблеми були Л.Г.Захарова (Мамулова)⁴⁰, О.М.Кузнецова⁴¹ та М.С.Симонов⁴². Ці вчені всебічно дослідили складові контрреформ: процес розробки проєктів земської контрреформи за авторством дворянства, її запровадження, появу інституту земських начальників, наслідки контрреформи. Радянська наука ретельно відстежувала всі антидемократичні процеси царської Росії, утиски населення та зловживання владними структурами своїми повноваженнями. Отже, вивчення земств із такого погляду було на той час актуальним. Науковці проаналізували динаміку зміни соціального складу земських зібрань та управ. Л.Г.Захарова (Мамулова) наголосила, що буржуазія, до якої дослідниця зараховувала й селян-власників, поступово витісняла місцеве дворянство із землевласницької курії. Однак необхідно зауважити, що заможність окремих гласних і земських діячів не є показником їх світогляду чи політичних переконань. Таким чином, оцінки соціального складу земських зібрань у 1960-х рр. є певною мірою упередженими, автори не змогли відійти від догми «буржуазності» земств.

³⁷ Гармиза В.В. Подготовка земской реформы 1864 года. – Москва, 1957. – 264 с.; *Его же*. Городская реформа 1870 г. // Советская историческая энциклопедия. – Т.4. – Москва, 1963. – Стлб.589–591; *Его же*. Земская реформа 1864 г. // Там же. – Стлб.669–670.

³⁸ Львова Т.Н. Земские выборы и социальный состав гласных земских учреждений Московской губернии в 60–70 гг. XIX в. // Учёные записки. – Вып.200: Некоторые вопросы истории Москвы и Московской губернии в XIX–XX вв. / Под ред. П.И.Кабанова. – Москва, 1964. – С.41–60.

³⁹ Левитин М.Н. Крестьяне-гласные в уездных земских собраниях Смоленской губернии (60–80-е гг. XIX в.) // Вопросы аграрной истории и крестьянства Северо-Запада РСФСР / Отв. ред. А.А.Кондрашников. – Смоленск, 1977. – С.77–82.

⁴⁰ Мамулова Л.Г. Социальный состав уездных земских собраний в 1865–1886 гг. // Вестник МГУ. – Серия 9: История. – 1962. – №6. – С.32–48; *Её же*. Дворянские проекты земской контрреформы // Учёные записки. – Вып.78: Из истории общественного движения и общественной мысли в России в XIX веке. – Горький, 1966. – Т.2. – С.583–602; Захарова Л.Г. (Мамулова). Земская контрреформа 1890 года. – Москва, 1968. – 176 с.; *Её же*. Дворянские проекты земской контрреформы // Из истории общественного движения и общественной мысли в России в XIX в. – Горький, 1966. – Т.2. – 625 с.

⁴¹ Кузнецова Е.Н. Из истории контрреформ в России // Вестник ЛГУ. – 1976. – №17. – Вып.3. – С.109–116; *Её же*. К вопросу о создании и сущности института земских участковых начальников. – Куйбышев, 1980.

⁴² Симонов М.С. Земско-либеральная реформа // Исторические записки. – Вып.91. – Москва, 1973. – С.150–216.

На рубежі 1970–1980-х рр. історикам вдалося поглибити наукові пошуки в напрямі дослідження міської контрреформи, а саме її запровадження в окремих регіонах. Особливої уваги вимагає дослідження П.А.Зайончковського, присвячене загальним причинам і наслідкам низки контрреформ⁴³. Порівнюючи зміст Положень 1870 і 1892 рр., науковець простежив зміни у структурі соціального складу гласних, дійшовши висновку про посилення «реакційної політики царату» та його наступу на основи представництва, запроваджені в 1864 та 1870 рр. Він підкреслив, що в 1880-х рр. через посилення впливу самодержавства продовження повноцінного курсу реформ було неможливим. Проблемі проведення контрреформи в Нижньому Новгороді присвячено працю Л.Є.Баженової⁴⁴. Характеризуючи внутріполітичні умови, що передували й супроводжували контрреформу, автор не була оригінальною в оцінках проблеми, зробивши акцент на «політичній реакції», викликаній «кризою самодержавства». Враховуючи вузьку історіографію міської контрреформи, особливо цінними видаються дослідження В.А.Нардової⁴⁵, науковий доробок якої охоплює питання розробки й упровадження міських реформ 1870–1892 рр. Автор актуалізувала проблему місця органів самоврядування Росії у системі державного механізму. Дослідниця намагалася простежити динаміку взаємовідносин міських дум із місцевими адміністраціями до періоду реакції включно. В.А.Нардова доводила, що незважаючи на обмеженість міських положень та утиски з боку бюрократії, органи міського самоврядування довели свою життєздатність. Питанню зміни соціального складу гласних напередодні контрреформи присвятила дослідження Л.Ф.Писарькова⁴⁶. Здійснений нею ретельний аналіз механізму виборів у міські думи, станового й порозрядного складу гласних у переддень контрреформ дозволяє вивчити вплив контрреформи 1892 р. на ці процеси, що робить її дослідження актуальним і на сьогодні.

Певним внеском у розробку проблеми стала праця американської дослідниці Патриції Герлігі, присвячена історії Одеси 1794–1914 рр.⁴⁷ Автор висвітлила структуру та діяльність органів громадського міського самоврядування за реформами 1863, 1870, 1892 рр. Проаналізувавши господарські здобутки думи у плані благоустрою міста, розбудови медичної та освітньої інфраструктури, дослідниця позитивно оцінила реформи. Радянські історики не звертали увагу на реформи самоврядування в Санкт-Петербурзі, Москві та Одесі. Як відомо, у цих трьох містах зміни запровадили значно раніше, запозичивши значний позитивний досвід задля впровадження їх

⁴³ Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия. – Москва, 1970. – 400 с.

⁴⁴ Баженова Л.Е. Городовое положение 1892 г. и его введение в Нижнем Новгороде // Труды Горьковской высшей школы МВД СССР. – Вып.4. – Ч.2: Правовые и общественно-экономические науки и борьба с хищениями социалистического имущества / Ред. К.Е.Игошев. – Горький, 1975. – С.180–186.

⁴⁵ Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. – Ленинград, 1984. – 260 с.; *Её же*. Между двумя реформами // Монополии и экономическая политика царизма в конце XIX – начале XX вв.: Сб.ст. – Ленинград, 1987. – С.90–105.

⁴⁶ Писарькова Л.Ф. Социальный состав городских гласных накануне контрреформы 1892 г. // История СССР. – 1989. – №6. – С.152–158.

⁴⁷ Herlihy P. Odessa: a history, 1794–1914. – Harvard, 1986.

на решті території імперії. Ці питання знаходили висвітлення у працях зарубіжних авторів. Більшість істориків залишили поза увагою безпосередню діяльність дум і управ та особливості проведення міської реформи в інших містах України.

На противагу поглядам радянських істориків представники української діаспори дали схвальну оцінку земській реформі⁴⁸. Праці, що друкувалися за кордоном, відрізнялися змістом та характером оцінок від робіт істориків із СРСР. Не можна обійти увагою той факт, що саме історики діаспори зробили внесок у вивчення діяльності окремих персоналій, висвітливши участь українських діячів у земствах, позитивно оцінюючи роботу інтелігенції щодо реалізації різнопланових земських програм, пов'язаних із соціально-економічною та юридичною підтримкою населення. Проте необхідно зазначити, що земська реформа в Україні була висвітлена в літературі діаспори описово й конкретні її складові мало відображені у наукових виданнях. Слід звернути увагу на те, що діячі діаспори не приурочували вихід своїх публікацій до ювілейних дат чи до висвітлення «актуальних» складових проблеми, як це робили радянські дослідники.

У 1970–1980-х рр. історики В.Г.Чернуха⁴⁹, І.Д.Ковальченко⁵⁰, А.К.Волощенко⁵¹, І.В.Оржеховський⁵² порушили питання взаємин земств з органами державної влади. Вони докладно вивчили внутрішню політику самодержавства в 1850–1880-х рр., а також внутрішню ситуацію в державі за період політичних криз (1870–1880-х рр.). Аналогічно дорадянським дослідникам, які висвітлювали цю проблему, радянські історики підкреслили, що тиск на земства під час прийняття ними важливих рішень чи обрання гласних із боку провладних інститутів був великим і визначав сутність прийнятих рішень⁵³. Проте автори обійшли увагою питання перерозподілу повноважень місцевих органів самоуправління, реалізації земського Положення на практиці, ефективності адміністративного контролю за діяльністю земств, боротьби земств за розширення своїх повноважень тощо.

Значний внесок в історіографію проблеми зробив Л.Я.Корнійчук⁵⁴. Дослідження, присвячене економічним проблемам пореформеного розвитку держави й земському рухові, до певної міри стало проривом кризь заві-

⁴⁸ *Моргун О.М.* Нарис історії промислової кооперації України. – Мюнхен, 1966. – 272 с.; *Моргун О.М.* Українські діячі в земствах // *Український історик* (Мюнхен). – 1969. – №1/3. – С.56–64; *Лазорський М.* В титанічній боротьбі: Зб. іст. нарисів, оповідань, статей, спогадів «Світлотіні». – Мельбурн, 1973. – 397 с.; *Холмський Іван [Крип'якевич]*. Історія України. – Нью-Йорк, 1949. – 360 с.

⁴⁹ *Чернуха В.Г.* Внутренняя политика царизма с середины 50-х – до начала 80-х гг. XIX в. – Ленинград, 1978. – 246 с.

⁵⁰ *Ковальченко И.Д.* Аренда земли бывшими помещичьими крестьянами в начале 80-х годов XIX века // *Из истории экономической и общественной жизни России*. – Москва, 1976. – 287 с.

⁵¹ *Волощенко А.К.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 1970-х – початку 1980-х років XIX століття. – К., 1974. – 220 с.

⁵² *Оржеховський І.В.* Земський ліберальний рух кінця XIX століття. – Москва, 1976. – 112 с.

⁵³ *Зайончковский П.А.* Попытка созыва земского собора и падение министерства Н.Игнатьева // *История СССР*. – 1960. – №5. – С.126–139.

⁵⁴ *Корнійчук Л.Я.* Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. – К., 1971. – 251 с.

су замовчування соціально-економічних надбань земських установ. Якщо радянська влада не визнавала і не давала «добро» на дослідження внеску органів самоврядування в розбудову системи народного господарства, то їй не виникало підстав визнавати проведені реформи в Російській імперії вдалими. Робота Л.Я.Корнійчук, зі схвальними оцінками земської реформи та господарської діяльності земств, не була обумовлена часом і відзначена іншими науковцями.

1980-ті рр. історики назвали періодом регіональних досліджень⁵⁵. У вивченні минулого певних територій центральне місце посідають проблеми практичного внеску земств та міських дум у розвиток народного господарства. Історики-регіоналісти прагнули визначити особливості обрання гласних у різних губерніях, взаємини земств і міських дум із місцевою адміністрацією тощо. Найактивніше вивчали московське, чернігівське, харківське, київське та катеринославське земства. Дослідження 1980-х рр. побудовані на ширшій джерельній базі, з використанням місцевих архівів, застосуванням нових методик роботи з історичними джерелами. Історики приділили увагу особливостям проведення реформи в окремих повітах. Дослідниця Т.П.Прокоф'єва підкреслила, що «специфіка, породжена різним соціально-економічним рівнем губерній, уже виправдовує регіональні дослідження земств»⁵⁶. Більше того, такі роботи мають не лише наукову вагу, а й краєзнавчу цінність.

У 1980-х рр. поглиблене вивчення широкої господарської діяльності земств України було ознаменоване появою дисертаційних праць і монографій. Цьому посприяла низка обставин: пом'якшення радянського режиму; відмова суспільства від чорно-білої інтерпретації картини світу й категоричних висновків щодо подій минулого; потреба звернутися до досвіду дорадянських господарських інституцій на тлі дедалі зростаючого товарного дефіциту. Крізь призму висвітлення різних напрямів економічної діяльності земств М.Н.Лещенко й І.В.Сесак⁵⁷, О.С.Маскіна⁵⁸, В.А.Андрієвський⁵⁹, А.М.Зубко⁶⁰, Т.Л.Моїсеєнко⁶¹ розкрили аспекти запровадження реформи в окремих регіонах, соціального складу гласних, проаналізували земські економічні програми тощо. Регіональні особливості проведення міської

⁵⁵ Прокоф'єва Т.П. Московское земство на рубеже XIX–XX веков: Автореф. ... дисс. канд. ист. наук. – Москва, 1981. – 18 с.

⁵⁶ Там же. – С.3.

⁵⁷ Лещенко М.Н., Сесак І.В. Земські установи на Правобережній Україні (1904–1917 рр.) // Укр. іст. журн. – 1986. – №5. – С.104–111.

⁵⁸ Маскіна А.С. Таврическое земство в 1866–1890 гг.: Автореф. ... дисс. канд. ист. наук. – Москва, 1982. – 17 с.

⁵⁹ Андрієвський В.А. Бессарабское земство (1890–1914 гг.): Автореф. ... дисс. канд. ист. наук. – Кишинёв, 1985. – 18 с.

⁶⁰ Зубко А.М. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864–1917) // Укр. іст. журн. – 1988. – №3. – С.130; Зубко А.М. Значення матеріалів земських провідних переписів для дослідження історії України періоду капіталізму // Вісник Київського університету. – №28. – К., 1986. – С.73–79; Зубко А.Н. Матеріали земської статистики як історичний джерело по изучению истории Украины периода капитализма: Автореф. ... дисс. канд. ист. наук. – К., 1988. – 20 с.

⁶¹ Моїсеєнко Т.Л. Земская статистика как источник для изучения крестьянской аренды в России в XIX в.: Автореф. ... дисс. канд. ист. наук. – Москва, 1981. – 25 с.

реформи не викликали інтересу в дослідників. Висвітливши питання соціального складу гласних окремих міських дум, історики не заглибилися в проблему. Зокрема, невисвітленими залишилися питання, пов'язані з функціонуванням управ, формуванням і розвитком взаємин між міськими думами й управами, реальними здобутками на ниві господарювання тощо. Якщо дорадянські дослідники робили акцент на тому, що земства й міські думи весь час боролися за розширення меж власної компетенції, то радянські вчені оцінювали їх як «буржуазні, безправні й безініціативні додатки до державного механізму».

Із середини 1950-х рр. зарубіжні вчені почали розробку питань, пов'язаних із розвитком лібералізму в Росії⁶². Досліджуючи процеси формування і становлення ліберальної течії та її вплив на втілення реформаторських ідей, вони наголосили, що земства були потужним їх втілювачем.

Представники зарубіжної історіографії цього періоду підкреслювали важливу роль органів самоврядування у суспільному житті держави й позитивно оцінили проведення таких реформ у тогочасній Росії. Проте зарубіжні вчені не створили спеціальних праць, присвячених історії земської та міської реформ – вони досліджували їх у контексті аналізу внутрішньої політики царизму. Не висвітлили зарубіжні фахівці й регіональні особливості впровадження цих реформ. Критикуючи надмірний контроль за земствами й міськими думами з боку владних структур, іноземні вчені все ж визнавали його необхідність з огляду на той факт, що імперія перебувала у стані «перехідного періоду», який пройшли більшість європейських країн. Таким чином, зарубіжні історики не ставили знаку рівності у взаєминах між органами самоврядування та провладними структурами Російської імперії, визнаючи за останніми право посиленого контролю на етапі реформ. У питанні про межі такого контролю вони не заглиблювалися⁶³.

Проаналізовані вище джерела дозволяють зробити деякі висновки. Із кінця 1920-х рр. утверджується нова історична концепція, формується негативний погляд на дорадянське минуле, що відповідним чином позначилося на історіографії земської і міської реформ. На цьому етапі історики ставлять за мету викрити «антинародну» сутність політичної системи царської Росії, а відтак органи самоврядування розглядалися ними як «п'яте колесо» у системі державного управління, як інститути гноблення народу. Роки культу особи наклали тавро на історіографію в цілому й на історіографію земської та міської реформ зокрема. Протягом десятиріч історична наука затушовувала тяжкі наслідки впливу на неї сталінізму, усієї системи

⁶² *Fischer G.* Russian Liberalism. From Gentry to Intelligentsia. – Massachusetts, 1958. – 165 p.; *Harcave S.* Russia. History. – Philadelphia, 1956. – 346 p.; *Timberlake Ch.E.* Introduction: the Concept of liberalism in Russia // *Essays on Russian Liberalism.* – Columbia (Missouri), 1972. – 178 p.

⁶³ *Sumner B.H.* Survey of Russian History. – London, 1966; *Seton-Watson H.* The Russian empire: 1801–1917. – Oxford, 1967; *Паїнц P.* Россия при старом режиме. – Кембридж, 1980; *Weissman N.B.* Reform in tsarist Russia // The state bureaucracy and local government, 1900–1914. – New Brunswick; New Jersey, 1981; *Robbins R.G.* The Tsar's Viceroys. Russian Provincial Governors in the last years of the Empire. – Ithaca; London, 1987; *Pearson T.S.* Russian Officialdom in Crisis Autocracy and Local Self-Government, 1861–1900. – Cambridge, 1989.

радянської влади. Історіографи й історики працювали в чітко визначених для них рамках, дублюючи постулати, а погляди не суперечили офіційній концепції, тим самим примножуючи усталені догми. Дослідження часто не забезпечувалися рекомендаціями й пропозиціями виходу на вивчення реалій. Командно-адміністративні методи керівництва наукою в радянські часи негативно позначилися як на формуванні тематики й джерельної бази досліджень, публікації документів і матеріалів, так і на методології та методиці роботи з ними. У збірниках документів радянської доби добір матеріалів відбувався таким чином, щоб сформувавши у читача негативне й однобоке уявлення про діяльність земств і міських дум. Попри прорахунки в діяльності органів самоврядування не можна применшувати їх вагомий внесок у розбудову народного господарства держави.

Проаналізовані праці дозволяють стверджувати, що радянські дослідники в 1940–1950-х рр. переважно висвітлювали реформи окраїн та великих міст імперської Росії. Усі вчені одноставно підкреслювали, що населення віддалених куточків Російської імперії начебто не сприймало реформ і чинило їм жорсткий опір. Проведення обох реформ в Україні на цьому етапі не було предметом вивчення істориків.

На початку 1950-х рр. в енциклопедичних та довідкових виданнях уже применшувалося значення господарської діяльності земств і міських дум. Органи самоврядування історики трактували як «міцну опору самодержавно-монархічного ладу».

Необхідно зазначити, що з другої половини 1950-х рр. починаються незначні демократичні перетворення у громадському житті СРСР. Хоча період «відлиги» був нетривалим у часі, це позитивно вплинуло на розвиток історичної науки. Загальна ідеологічна лінія зберігалася, проте історики розширили коло досліджуваних проблем, почали розробку питань еволюції державного ладу, соціально-економічної та станової політики. У цьому зв'язку однією з ключових проблем стало вивчення земської й міської реформ XIX ст. Автори починають широко застосовувати методи порівняльного аналізу, що знайшло відображення у виявленні залежності між соціально-економічним розвитком країни, становим складом земств і дум та результатами їх діяльності. Радянські вчені також робили спроби комплексного аналізу окремих аспектів історії земств у межах усієї країни. Уперше в радянській історіографії було чітко окреслено головні проблеми законодавства щодо названих реформ.

Окремі аспекти діяльності органів самоврядування історики почали висвітлювати не раніше 1970–1980-х рр., зокрема внесок земств та міських дум у подолання кризових явищ країни. Загалом комплексного дослідження перебігу земської та міської реформ в Україні у зазначений період не було здійснено. Більшість праць готувалася на основі загальносоюзної та російської літератури.

Вивчення контрреформ у 1960–1970-х рр. було обумовлене прагненням радянських істориків дослідити антидемократичні процеси у царській Росії, зокрема, утиски населення та зловживання владних структур своїми

повноваженнями. Таким чином, оцінки соціального складу земських зібрань у дослідженнях 1960-х рр. є певною мірою упередженими. Поза увагою істориків залишилася безпосередня діяльність дум і управ та особливості проведення міської реформи в більшості регіонів України. Представники української діаспори дали схвальну оцінку реформам, проте їхні праці мають переважно описовий характер, чітко не структуровані й не висвітлюють головних складників реформ. Історики діаспори зробили вагомий внесок у вивчення різнопланової діяльності земських діячів, їхні висновки щодо цих питань не втратили актуальності і сьогодні.

Радянські історики обійшли увагою питання внутрішнього перерозподілу повноважень місцевих органів самоврядування, реалізації земського й міського Положення на практиці, ефективності адміністративного контролю за діяльністю органів самоврядування.

У 1980-х рр. поглиблене вивчення господарської діяльності земств України було ознаменоване появою дисертаційних робіт і монографій. Крізь призму висвітлення соціально-економічних надбань земств історики вдавалися до побіжного аналізу самої реформи, позитивно оцінюючи її наслідки. Цьому сприяло пом'якшення радянського режиму; відмова від категоричних оцінок минулого, потреба звернутися до досвіду дорадянських вітчизняних господарських інституцій з огляду на наростаючі економічні проблеми у суспільстві.

Незважаючи на об'єктивні обставини, що посприяли регіональним дослідженням, учені наприкінці 1980-х рр. неповністю відмовилися від занегажованих висновків, оцінок подій із погляду класового підходу тощо. Найважливішим внеском радянської історіографії 1980-х рр. у висвітлення земської та міської реформ стала розробка схеми дослідження й методики комплексного вивчення органів місцевого самоврядування. Радянські історики увели в обіг значний пласт архівного матеріалу, окреслили напрями вивчення історії земств і міських дум. Наприкінці 1980-х рр. залишилася низка тем, які не були докорінним чином висвітлені у науковій літературі. Це – питання наслідків обох реформ для різних регіонів імперії; успішності господарської діяльності земств і міських дум, обумовлених правовим підґрунтям реформ; аналіз проектів, зокрема міської контрреформи, запровадження волосного земства, функціонування міських управ; формування і розвиток взаємин між думами й управами тощо. Практично невисвітленими в історіографії залишилися питання регіональних особливостей запровадження міських реформ. У радянські часи вчені зосередилися переважно на вивченні раннього періоду діяльності земств і міських дум. Модернізація органів самоврядування впродовж 1890-х рр. – початку ХХ ст. залишилася недостатньо висвітленою в науковій літературі. Радянські дослідники обійшли увагою і внесок різних соціальних прошарків у реалізацію реформ. Історики практично не створили студій, присвячених окремим персоналіям, провідним діячам реформ і не розкрили їх внеску в боротьбу земств і дум за розширення повноважень.

Ураховуючи відмінності в оцінках подій, що мали місце на різних етапах розвитку історичної науки, можна окреслити такі етапи у висвітленні історії названих реформ за радянської доби: 1) 1917 – кінець 1920-х рр. (до завершення непу); 2) кінець 1920-х рр. – перша половина 1950-х рр.; 3) друга половина 1950-х – середина 1960-х рр. (період «відлиги»); 4) друга половина 1960-х рр. – середина 1980-х рр. (період «застою»); 5) 1985 р. – початок 1990-х рр. (період «перебудови» та здобуття Україною незалежності). Такий поділ, на нашу думку, зумовлений конкретними політичними обставинами, які безпосередньо впливали на характер історичних праць.

The Soviet and foreign historiography of reforms and counterreforms of bodies of local and city self-management of second half XIX in the Russian empire is analysed century. The reasons which have affected character of estimations of scientists are named, not studied problems are outlined.

